

University of Groningen

De 'Jungejagdhundnatur' van Heinrich Dernburg

Brandsma, F.

Published in:
Groninger Opmerkingen en Mededelingen

IMPORTANT NOTE: You are advised to consult the publisher's version (publisher's PDF) if you wish to cite from it. Please check the document version below.

Document Version
Final author's version (accepted by publisher, after peer review)

Publication date:
2007

[Link to publication in University of Groningen/UMCG research database](#)

Citation for published version (APA):
Brandsma, F. (2007). De 'Jungejagdhundnatur' van Heinrich Dernburg. *Groninger Opmerkingen en Mededelingen*, XXIV, 37-50. <http://rjh.ub.rug.nl/grom>

Copyright

Other than for strictly personal use, it is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

The publication may also be distributed here under the terms of Article 25fa of the Dutch Copyright Act, indicated by the "Taverne" license. More information can be found on the University of Groningen website: <https://www.rug.nl/library/open-access/self-archiving-pure/taverne-amendment>.

Take-down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Downloaded from the University of Groningen/UMCG research database (Pure): <http://www.rug.nl/research/portal>. For technical reasons the number of authors shown on this cover page is limited to 10 maximum.

De ‘Jungejagdhundnatur’ van Heinrich Dernburg

Het geschil over de vestingwerken van de stad Basel en de eigendom van openbare zaken naar Romeins recht

Heinrich Dernburg ervoer zijn verblijf in Zwitserland, waar hij zijn academische carrière begon aan de universiteit van Zürich, als een verbanning. Hij zag zichzelf als een medewerker aan de bouw van de Duitse wetenschap en vond het krenkend dat men voor zo’n medewerker in Duitsland geen plaats wilde vinden en dat men ‘Nullen vorzog.’ Om zijn verbanningsoord te ontvluchten ondernam hij in 1861 een reis van drie maanden naar Rome. Zoals zovele geleerden die af en toe de behoefte voelen de ramen van de geestelijke bovenkamer tegenover elkaar open te zetten in de stad der steden, keerde hij enthousiast weer terug. Hij greep naar de pen en schreef zijn vriend Rudolf von Jhering.

Lieber Jhering! Wenn es Ihnen auch einmal wieder zu eng und schwül wird unter den vielen kleinen Kollegen, die ja doch durch ihre Menge den wenigeren tüchtigeren fast überlegen sind, dann gehen Sie nicht nach Kissingen, nicht nach Norderney, ... sondern nach Rom, ... und trinken dort Treviwasser; es liegt eine ungeheure Heilkraft darin.¹

Of het advies water te drinken, al ware het ook uit de Trevi-fontein, door Jhering is opgevolgd staat te bezien. Een jaar later moest deze namelijk tot zijn verbazing vaststellen dat van het vat wijn van 1330 liter dat hij vijf jaar tevoren ter gelegenheid van zijn veertigste verjaardag had aangeschaft voor ‘Kinder und Kindeskind’ geen druppel meer over was.² Een jaar later was er bovendien een brouille ontstaan tussen de beide heren, waarvan enig oorzakelijk verband met het verschil tussen het drinken van water en het drinken van wijn niet meer valt vast te stellen.

Wat was het geval? In 1862 waren zowel Dernburg als Jhering adviseur in een geschil tussen het kanton Basel-land en het kanton Basel-stad over de vestingwerken van de stad Basel. Het geschil vond zijn oorsprong in de opsplitsing van het kanton Basel in de kantons Basel-land en Basel-stad. Die opsplitsing vereiste een scheiding en deling waarbij het staatseigendom van het opgeheven kanton moest worden verdeeld over de beide nieuwe kantons. Basel-land had zijn oog laten vallen op de vestingwerken rondom de stad Basel, maar het scheidsgerecht dat in deze had te beslissen oordeelde op 19 november 1833 dat de beschikking over de vestingwerken alleen zou toekomen aan Basel-stad en dat deze werken waren uitgesloten van de verdeling van het staatseigendom. Voor het geval

¹ Brief van Dernburg aan Jhering uit Zürich van 21 januari 1862. Gecit. n. W. Süss, *Heinrich Dernburg - Ein Spätpandektist im Kaiserreich, Leben und Werk*, Bebelbach 1991, p. 27 n. 118.

² Vgl. bijv. J.H.A. Lokin en W.J. Zwolve, *Hoofdstukken uit de Europese codificatiegeschiedenis*, Deventer 2001³, p. 256.

echter dat de vestingwerken zouden worden gesloopt door Basel-stad en dus staatsvermogen zouden opleveren oordeelde het gerecht dat Basel-land dan recht had op zijn deel. Ter rechtvaardiging van dit oordeel wees het gerecht op het openbare karakter van de vestingwerken. Het betrof hier openbare zaken, of wat het Romeinse recht noemt *res publicae*, die naar hun aard aan het rechtsverkeer waren onttrokken. Het recht van de staat op dergelijke zaken was slechts een soeverein recht. Ze werden daarom niet verdeeld zoals het gewone staatsvermogen en vielen onder de soevereiniteit van het kanton waarin ze gelegen waren. In geval van omzetting van de vestingwerken in gewoon vermogen door verandering van hun bestemming zouden ze echter voor verdeling vatbaar worden.³

Toen het kanton Basel-stad in de jaren vijftig van de negentiende eeuw besloot grote delen van de vestingwerken te slechten om ten behoeve van de uitbreiding van de stad straten en pleinen aan te leggen, meldde zich het kanton Basel-land. Het stelde dat door de slechting van de vestingwerken de soeveriniteitsrechten van de stad waren opgehouden te bestaan en dat daardoor zijn rechten op verdeling in het leven waren geroepen. Basel-land liet zich bijstaan door de hooggeleerde Rüttimann uit Zürich die op 22 augustus 1859 een advies uitbracht.

Rüttimann stelde dat het kanton Basel-land een recht van mede-eigendom had op de vestingwerken, dat weliswaar niet tot gelding had kunnen komen zolang de vestingwerken hun oorspronkelijke bestemming vervulden, maar dat onmiddellijk in werking trad toen de vestingwerken hun bestemming verloren. Daarvoor was het besluit tot slechting al toereikend. Op grond van dit recht van mede-eigendom had Basel-land het recht om verdeling te vorderen en Basel-stad te verbieden eenzijdige beschikkingen te ondernemen. Basel-stad, ook niet voor de poes, schakelde de hooggeleerde Keller uit Berlijn in. Diens advies luidde dat de omzetting van de vestingwerken in straten en pleinen niets aan het openbare karakter van de zaken had veranderd en dat ze derhalve nog steeds zaken buiten het verkeer, *res extra commercium*, waren. Eigendom van dergelijke zaken was niet mogelijk, laat staan mede-eigendom. Het kanton Basel-stad had volgens hem dus nog steeds het uitsluitende soevereine recht over bedoelde zaken te beschikken.

Het geschil zou uiteindelijk, nadat meerdere adviezen waren ingewonnen, in oktober 1862 door het Zwitserse Bundesgericht worden beslecht.

De juridische strijd betrof in de kern de vraag of van openbare zaken, *res publicae*, eigendom mogelijk was. Dernburg en Jhering namen in deze zaak tegengestelde standpunten in. Hun strijd betrof, hoe kan het ook anders, vooral het Romeinse recht ter zake. Volgens Dernburg was eigendom van openbare zaken naar Romeins recht mogelijk - het standpunt Rüttimann- en niet onverenigbaar met het openbare karakter van dergelijke zaken en het feit dat ze aan het verkeer waren onttrokken. Volgens Jhering verdroeg

³ Vgl. R. von Jhering, *Der Streit zwischen Basel-Land und Basel-Stadt über die Festungswerke der Stadt Basel, Ein Rechtsgutachten*, 1862 (opgenomen in zijn *Vermischte Schriften juristischen Inhalts*, Leipzig 1879, p. 103-154, i.c. p. 104 e.v.).

eigendom zich niet met het openbare karakter van dergelijke zaken - het standpunt Keller. Het leek hier te gaan om een zakelijk meningsverschil zoals dat tussen geleerden wel vaker bestaat, maar de controverse kreeg, vooral aan de kant van Jhering, al gauw persoonlijke trekken, zoals dat trouwens onder geleerden die hun zin niet krijgen ook niet ongebruikelijk is.

Jherings argumenten waren de volgende.⁴ Het Romeinse recht kende volgens hem de eigendom van openbare zaken niet. Onder openbare zaken verstaat dat recht zaken die voor publiek gebruik bestemd zijn, zoals bijvoorbeeld openbare wegen, pleinen en rivieren. Hij voert daarbij een aantal teksten aan waaruit het kenmerk van publiek gebruik voortvloeit. De meest sprekende tekst is de volgende.⁵

D. 18,1,6

POMPONIUS, *Op Sabinus* IX. Celsus jr zegt dat u een man van wie u weet dat hij een vrij persoon is niet kunt kopen, en evenmin enige zaak waarvan u weet dat het verboden is deze te vervreemden, zoals ... zaken buiten de handel, bijvoorbeeld openbare terreinen die niet tot het privé-vermogen van de gemeenschap behoren, maar voor publiek gebruik dienen, zoals het Marsveld.⁶

Jhering geeft toe dat de teksten geen exacte juridische karakteristiek geven van de *res*

⁴ Vgl. m.n. p. 144 e.v.

⁵ Vgl. verder D. 18,1,72,1; 43,8,2,5; 45,1,83,5; Inst. 3,19,2.

⁶ *POMPONIUS libro nono ad Sabinum. Sed Celsus filius ait hominem liberum scientem te emere non posse nec cuiuscumque rei si scias alienationem [prohibitam] esse: ut ... loca ... quorum commercium non sit, ut publica, quae non in pecunia populi, sed in publico usu habeantur, ut est campus Martius.*

Deze vertaling en andere vertalingen zijn, tenzij anders is aangegeven -zoals direct hierna-, ontleend aan J. Spruit e.a., *Corpus Iuris Civilis, Tekst en Vertaling*, Zutphen 1993 e.v., waarvan inmiddels 8 delen zijn verschenen. De vertalers hebben hier de conjectuur *prohibitam* verwerkt.

De vertaling van *in pecunia populi* met 'het vermogen van de gemeenschap' heb ik vervangen door 'het privé-vermogen van de gemeenschap'. Zoals uit het debat tussen Dernburg en Jhering blijkt is de vertaling van Spruit c.s. te ruim. Jhering zou ongetwijfeld een dergelijke vertaling voorstaan (vgl. bijv. zijn *Erwiderung auf das von H. Dernburg, Professor in Halle, in dem zwischen den Kantonen Basel-Landschaft und Basel-Stadt obwaltenden Rechtsstreit über die Festungswerke der Stadt Basel abgestattete Rechtsgutachten*, - heerlijk, dat soort titels dat alleen uit een Duitse pen kan vloeien.- Basel 1862, p. 11). De vertaling 'het vermogen' impliceert namelijk dat er slechts één soort eigendom van zaken bestaat: privé-eigendom, en geeft dus een interpretatie in de zin van Jhering. De vertaling 'het privé-vermogen' past beter bij de uitdrukking *pecunia populi* en laat de mogelijkheid open dat er nog een ander soort vermogen van de gemeenschap bestaat, zonder dat dat noodzakelijkerwijze uit de tekst volgt. (De Duitse vertaling spreekt van 'Geldvermögen', wat ook beter, maar weer wat te beperkt is; Okko Behrends, Rolf Knütel, Berthold Kupisch, Hans Hermann Seiler, *Corpus Iuris Civilis, Text und Übersetzung*, Bd III. De Engelse vertaling van Watson c.s. luidt 'in private possession'.) Zodoende wordt ook duidelijker waarom er iets te twisten viel tussen beide heren: beide interpretaties zijn dan mogelijk.

publicae, maar hij meent een paar kenmerken verspreid over de teksten te kunnen vaststellen. Dat zijn volgens hem de volgende.

In de eerste plaats zijn het zaken buiten de handel, *res extra commercium*. Dit negatieve kenmerk brengt volgens hem mee dat deze zaken onttrokken zijn aan de exclusieve toewijding en beheersing van zaken, dat wil zeggen aan het eigendomsbegrip. Alle rechtshandelingen die op hen betrekking hebben zijn nietig. Dat vloeit voort uit de 'innerlijke aard' en bestemming van die zaken, niet uit enig wetsvoorschrift. Hun uiterlijke verschijning protesteert tegen de idee van de exclusiviteit van de privé-eigendom en wijst ze het algemene gebruik toe.

In de tweede plaats noemt hij als positief kenmerk van de openbare zaken dat ze ten nutte van het publiek strekken. Het voorwerp van een eigendomsrecht strekt uitsluitend tot nut van een bepaalde persoon, de eigenaar, of bepaalde personen, de mede-eigenaren, de *res publicae* dienen het publiek. De samenstelling van dat publiek kan in grootte verschillen, zoals dat van een stad of een staat, maar in ieder geval is het aantal van, wat hij noemt, de *Destinatäre* van de zaken nooit, zoals bij de mede-eigendom, vastomlijnd, maar volledig onbepaald, steeds wisselend en open. Op deze bestemming van de zaken voor een onbepaalde hoeveelheid personen berust de juridische aard van deze zaken. Een vergelijkbare stelling, die de eigenaar inneemt voor het voorwerp van eigendom, nemen deze personen in voor de openbare zaken. Hun verhouding tot die zaken is geen eigendom, maar net als de eigendom een recht in subjectieve zin, in casu een openbaar genotsrecht of een recht van gemeenschappelijk gebruik. Zaken zijn derhalve, volgens Jhering, op tweeërlei wijze onderworpen aan de rechten van mensen: voor exclusief of algemeen gebruik, dat wil zeggen voor privé-eigendom of gemeenschappelijk gebruik.

Voor de bescherming van dit recht van gemeenschappelijk gebruik kende het Romeinse recht zogeheten *actiones populares*. Ieder lid van het publiek kon met behulp van zo'n actie dit recht geldend maken. Zo bepaalt bijvoorbeeld D. 43,8,2,2 over het interdict dat de praetor kon uitvaardigen om het bouwen op een openbare plaats te verbieden:

... Wij hebben evenveel recht [op het gebruik van openbare plaatsen] aanspraak te maken als iedere willekeurige staatsburger heeft om [misbruik] te verbieden. ...⁷

Uit het rechtsmiddel blijkt een subjectief recht.

Het gemeenschappelijk gebruik als doel van de openbare zaken en het recht dat ieder lid

⁷ ... et tantum iuris habemus ad optinendum, quantum quilibet ex populo ad prohibendum habet....

Jhering laat hier uit zijn citaat een passage weg die tegen zijn opvatting lijkt te pleiten (*loca enim publica utique privatorum usibus deserviunt, iure scilicet civitatis, non quasi propria cuiusque*: Openbare plaatsen dienen immers in ieder geval [ook] voor privaat gebruik, d.w.z. krachtens het recht van de staat, niet omdat zij eigendom zijn van ieder individu.), maar komt daar in zijn *Erwiderung*, p. 11, op terug en zegt dat Ulpianus hier de uitdrukking staatseigendom vermijdt.

van het publiek daarop heeft, laat volgens Jhering geen ruimte voor een daarnaast en los daarvan bestaand bijzonder recht van de staat, hoe men dat recht ook zou willen betitelen. Als men al zo'n recht zou willen aannemen dan zou het niet kunnen gaan om een recht dat tegenover dat van het publiek staat of dat beperkt. Dus blijven er volgens hem twee mogelijkheden over: ofwel het recht van de staat dient slechts om het recht op gemeenschappelijk gebruik te ondersteunen, het heeft geen zelfstandig doel en het dient niet het nut van de staat, maar bestaat slechts om ervoor te zorgen dat de zaak haar bestemming vervult; ofwel dit recht dient ertoe dat aan de staat de opbrengsten van de zaak toekomen die overblijven nadat er publiek gebruik van gemaakt is.

In het eerste geval is de vaststelling van een eigen recht van de staat, volgens Jhering, voor dit doel volstrekt overbodig. Zo'n recht zou de staat niet meer geven dan de bevoegdheid die hij toch al heeft, namelijk die van behartiger van het algemeen belang.

In het tweede geval zou het recht van de staat wel een zelfstandige inhoud krijgen, maar een zeer onbetekenende inhoud. Wat valt er immers van openbare zaken nog voor nut te trekken buiten het algemene gebruik. Het gras en de bomen in de openbare parken en aan de rand van de openbare wegen zouden bijna de enige voorwerpen van dat recht zijn. Dat de Romeinse staat een dergelijk recht zou hebben uitgeoefend, was hem onbekend, 'und es begreift sich, daß die römische Jurisprudenz es nicht für nöthig fand, ihn in der Theorie mit einem so kümmerlichen Recht zu beschenken.'⁸

Nu eigendom van *res publicae* ook voor de staat volgens Jhering onmogelijk was, gold dat des te meer voor mede-eigendom. Dit bracht hem voor de beoordeling van het geschil tussen Basel-stad en Basel-land tot de volgende conclusie. Zolang de vestingwerken openbare zaken bleven gold dat er geen staatseigendom van mogelijk was. Ook als ze in andere openbare zaken, zoals bijvoorbeeld straten, pleinen en parken, werden omgezet, gold dat. Zolang dat het geval was kon Basel-stad vrij over de zaken beschikken, zonder dat zij daarin werd beperkt door de aanspraak van Basel-land. Ook als de omzetting van de openbare zaken in zaken vatbaar voor eigendom al was besloten, maar nog niet uitgevoerd, gold dat. Daaruit vloeide voort dat de beslissing over de wijze waarop en wanneer die omzetting zou plaatsvinden en of bijvoorbeeld die omzetting tijdelijk of blijvend zou worden stopgezet, enkel en alleen toekwam aan de regering van Basel-stad, zonder enig recht van inspraak van Basel-land. De aanspraak van Basel-land diende te worden opgevat als een voorwaardelijk vorderingsrecht, dat pas zou ontstaan als tot het slopen van de vestingwerken was besloten en zij daadwerkelijk waren omgezet in voor gewone eigendom vatbare voorwerpen.⁹

Dernburg begon zijn *Rechtsgutachten* met de vaststelling dat de adviezen die het standpunt van Basel-stad verdedigden dit deden 'nicht nur mit den Waffen der juristischen Argumentation', maar dat 'Ironie und Spott von Anfang an in nicht minder reichem Maaße

⁸ O.c., p. 148.

⁹ O.c., p. 153 e.v.

benutzt wurden'. Zelf niet minder ironisch, sprak hij vervolgens over 'Autoritäten, die in der deutschen Wissenschaft den ersten Rang einnehmen', die Basel-stad voor haar standpunt had weten te winnen, en 'Koryphäen, welche ihre feine und scharfsinnige Dialektik und den Schatz ihrer Kenntnisse zu seinen Gunsten verwenden'. Maar volgens hem kon het standpunt van Basel-land 'durch die höchste Geisteskraft nicht verdunkelt werden'.¹⁰

Over de vraag of openbare zaken eigendom van de staat waren, heerste volgens hem tot voor kort in de literatuur geen twijfel. 'Die Rechtslehrer stimmten darin überein, daß auch die öffentlichen Sachen im Eigenthum des Staates stünden und daß dieses Eigenthum durch die Enthhebung der Sache aus dem Privatverkehr nur sichrer, unantastbarer gestellt werden sollte.'¹¹ Deze opvatting was volgens hem algemeen verbreid en onbestreden. De tegengestelde opvatting trad pas op naar aanleiding van dit geschil en vooral Jhering probeerde haar wetenschappelijk te verantwoorden.

Nadat hij Jherings redenering kort had uiteengezet, zette hij daar de volgende beweringen tegenover. In de eerste plaats stelde hij dat het voor het eigendomsrecht niet uitmaakte of de bevoegdheden van de eigenaar slechts beperkt waren. Dat het inkomen van de staat uit de openbare zaken onbeduidend was, leverde geen argument op tegen de eigendom van de staat.¹² In de tweede plaats stelde hij dat eigendom en gemeenschappelijk gebruik elkaar niet uitsloten, omdat er zaken waren onderworpen aan privé-eigendom, maar die ook tegelijkertijd voor algemeen gebruik open stonden. Hij noemde als voorbeeld rivieroevers en buurtwegen.¹³ Tenslotte kwam hij tot de kern van de zaak en stelde dat de Romeinse juristen openbare zaken wel degelijk beschouwden als eigendom van de staat.¹⁴

Ten bewijze van zijn stelling beriep hij zich onder andere op de volgende teksten.

Inst. 2,1,6-7

(6) Van de gemeenschap, niet van particulieren, zijn bijvoorbeeld de theaters, die in de steden staan, de renbanen en dergelijke, en wat er verder nog aan gemeenschappelijk goed van de stad is. (7) Zaken die aan niemand toebehoren zijn de heilige gewijde en onder goddelijke bescherming staande

¹⁰ H. Dernburg, *Rechtsgutachten über den zwischen den Kantonen Basel-Landschaft und Basel-Stadt obwaltenden Streit bezüglich der Festungswerke bei der Stadt Basel mit Rücksicht auf die Lehre von den öffentlichen Sachen*, Halle 1862, p. 2.

¹¹ O.c., p. 7. Hij verwees naar Glück (*Ausführliche Erläuterung der Pandekten*, dl 2, § 170), Thibaut (*System des Pandekten-Rechts*, § 169), Mühlenbruch (*Lehrbuch des Pandekten-Rechts*, § 210), Göschel (*Pandekten* (sic), I § 72), Puchta (*Pandekten*, § 35) en Arndts (*Lehrbuch der Pandekten*, zonder verdere verwijzing).

¹² Hij verwees naar D. 43,18,2 en D. 39,2,19pr.

¹³ En besprak D. 1,8,5 en D. 43,8,2,22.

¹⁴ O.c., p. 9 en 12e.v. Zo ook later in zijn *Pandekten*, Berlijn 1884, I § 71.

zaken...¹⁵

Deze tekst is blijkens D. 1,8,6,1 ontleend aan de Instituten van Marcianus. Openbare zaken, zoals theaters, worden hier uitdrukkelijk, volgens Dernburg, bestempeld tot stadseigendom - en Marcianus erkende dus, zo kunnen wij aanvullen, de mogelijkheid van eigendom van openbare zaken, ook staatseigendom. Staatseigendom is in dit verband immers eigendom van de stad Rome.¹⁶ De uitdrukking 'zijn van' duidde hier volgens Dernburg op eigendom, net als in D. 43,1,1pr.

ULPIANUS, *Het edict LXVII...* Zaken die aan iemand toebehoren zijn hetzij publiek hetzij van individuele personen...¹⁷

Verdere argumenten ontleende hij aan de Institutentekst over de schatvinding.

Inst. 2,1,39

Een schat die men op zijn terrein vindt is door de vergoddelijkte Hadrianus in het voetspoor van de natuurlijke billijkheid toegekend aan degene die hem gevonden heeft... Maar voor het geval dat iemand op andermans terrein toevallig en zonder dat hij zich daartoe moeite heeft getroost een vondst doet, is aan de eigenaar van de grond de helft toegekend... Daarmee is in overeenstemming dat als men op een openbare of aan de staatskas toebehorende plaats een vondst doet, de helft aan de betrokkene en de helft aan de staatskas of de stad toebehoort.¹⁸

In deze tekst wordt een onderscheid gemaakt tussen het fiscaal vermogen van de staat, dat wil zeggen de staatskas, en het staats- of stadsvermogen. Het fiscale vermogen van de staat

¹⁵ (6) *Universitatis sunt, non singulorum veluti quae in civitatibus sunt theatra et stadia et similia et si qua alia sunt communia civitatum.* (7) *Nullius autem sunt res sacrae et religiosae et sanctae...*

In zijn *Pandekten* verwees hij later ook - ongetwijfeld naar aanleiding van de *Erwiderung* (p. 9) van Jhering - naar het met § 6 vrijwel gelijklopende D. 1,8,6,1 (Marcianus).

(Ik heb voor de vertaling de voorkeur gegeven aan die van het gelijklopende deel van D. 1,8,6,1 boven die van Inst. 2,1,6 in de vertaling van Spruit c.s.)

¹⁶ Jhering stelde in zijn *Erwiderung*, p. 9, dat theaters en renbanen niet tot de openbare zaken zouden behoren. Daartegen voert Dernburg later in zijn *Pandekten* Inst. 3,19,2 aan, waarin een theater tot openbare zaak wordt bestempeld. Dernburg verwijst verder naar D. 43,8,2,21, een tekst die hij ook in zijn *Rechtsgutachten*, p. 12, behandelt en waarin sprake is van een openbare weg waarvan de grond openbaar is, in tegenstelling tot een private weg waarvan de grond van een ander is.

¹⁷ *ULPIANUS libro sexagensimo septimo ad edictum... quae sunt alicuius, haec sunt aut publica aut singulorum...*

¹⁸ *Thesaurus, quos quis in suo loco invenerit, divus Hadrianus naturalem aequitatem secutus ei concessit qui invenerit... at si quis in alieno loco non data ad hoc opera, sed fortuito invenerit, dimidium domino soli concessit... cui conveniens est, ut, si quis in publico loco vel fiscali invenerit, dimidium ipsius esse, dimidium fisci vel civitatis.*

omvatte slechts het geld dat de fiscus ontvangen had, het geld dus in de staatskas, en dat behoorde de staat in privé-eigendom toe. Daaronder vielen de openbare zaken niet,¹⁹ maar dat bewees, volgens Dernburg, niets tegen staatseigendom van openbare zaken. Ook bracht hij ter sprake D. 1,8,1pr.

GAIUS, *Institutiones* II...

Publieke zaken behoren - neemt men aan - tot niemands vermogen, omdat zij geacht worden de gemeenschap zelve toe te behoren. Private zaken zijn die welke aan individuele personen toebehoren.²⁰

Deze op het eerste gezicht wat dubbelzinnige tekst wordt door de glosse als volgt verklaard.

Niemands

Dat wil zeggen van geen privé-persoon, maar wel van de gemeenschap, zoals uit het vervolg blijkt.²¹

Daarmee leek hij afdoende te hebben aangetoond dat het Romeinse recht wel degelijk de staat als eigenaar beschouwde van publieke zaken.²² Dergelijke zaken verloren hun publieke karakter door een rechtsgeldig besluit daartoe van de staat. Dit gold volgens hem zelfs wanneer de zaken hun oude vorm nog hadden die overeenkwam met de publieke bestemming, bijvoorbeeld wanneer de gedeklasseerde vestingwerken nog niet waren gesloopt. De zaken worden dan privé-eigendom van de staat.

Tegen Jhering's stelling dat publieke zaken bestemd waren voor algemeen gebruik en dus de werkelijke rechthebbenden degenen waren voor wie dat gemeenschappelijke gebruik bedoeld was (de, wat hij noemde, 'Destinatäre des Gemeingebräuches'), merkte Dernburg later in zijn *Pandekten* nogal laconiek het volgende op. Sommige openbare zaken dienen het publieke nut aldus dat zij openstaan voor het gemeenschappelijke gebruik van de burgers, zoals bijvoorbeeld openbare wegen, pleinen, rivieren en havens. Andere openbare zaken zijn weliswaar bestemd voor de openbare dienst, maar niet voor het gemeenschappelijk gebruik van de burgers, zoals bijvoorbeeld vestingen, gevangenissen en dienstgebouwen van andere aard. Van gevangenissen 'sind die Gefangenen die Destinatäre. Aber niemand wird sie als die an den Gefängnissen Berechtigten ansehen.'²³

¹⁹ Vgl. D. 18,1,72,1 en 43,8,2,5.

²⁰ *GAIUS libro secundo institutionum... quae publicae sunt, nullius in bonis esse creduntur, ipsius enim universitatis esse creduntur: privatae autem sunt, quae singulorum sunt.*

²¹ *Gl. Nullius. Scilicet hominis privati, sed communitatis, ut sequitur.* gecit. n. *Corpus Iuris Civilis Justinianei cum Accursii commentarii*, ed. D. Gothofredus, t. I, Lyon 1612. Dernburg citeert een iets andere versie: *scilicet hominis privati, ut sequitur, non communitatis.*

²² De overige door hem aangevoerde teksten waren D. 43,8,2,21 (zoals gezegd); D. 43,12,1,7; D. 39,1,4 en D. 43,8,2,17.

²³ *Pandekten* I § 71, p. 161 en n. 4.

Dat zal alsnog hebben gestoken.

Voor het geschil tussen Basel-stad en Basel-land kwam hij tot de gevolgtrekking dat door de uitspraak van het scheidsgerecht er een toestand van mede-eigendom was ontstaan, met dien verstande dat slechts Basel-stad overheidsrechten geldend kon maken op de vestingwerken zolang die hun oorspronkelijke bestemming hielden. Zodra echter de bestemming van de vestingwerken als publieke zaak was opgeheven door besluit van Basel-stad, zou de mede-eigendom van Basel-land als privé-eigendom zijn onmiddellijke werking krijgen en dus inroepbaar zijn tegen Basel-stad. Basel-land kon dus volgens hem inderdaad vanaf het ogenblik van het besluit van Basel-stad tot slechting van de vestingwerken zijn rechten als mede-eigenaar geldend maken en bezwaar maken tegen de bestemming die Basel-stad eenzijdig aan de ex-vestingwerken wenste te geven.

Jhering reageerde furieus op Dernburg's advies. Op 25 oktober 1862 schreef hij een brief aan Hermann Fitting, waarin hij een repliek aankondigde die Fitting één dezer dagen zou ontvangen. Hij verontschuldigde zich bij Fitting dat hij niet onmiddellijk met deze had ingestemd dat Dernburg's advies niet deugde. 'Nur die halbe Trunkenheit, in der ich es in mitternächtiger Stunde, als ich von einer Gesellschaft zurückkam, las, hat mich die unglaublichen Schwächen desselben nicht sofort erkennen lassen.'²⁴ Toen hij het nog eens goed las, 'hat es mich in eine wahre Indignation versetzt.' Vooral de 'offensichtliche Verdrehung und Entstellung allbekannter Dinge' had hem gestoord. Hij had geprobeerd zich in zijn reactie enigszins te matigen. 'Wäre es nicht Dernburg gewesen, er hätte noch ganz andere Dinge zu hören bekommen, als er jetzt hören muß.' Hij sprak van wraak die deze - hij kon het niet anders uitdrukken - 'Entwürdigung der Wissenschaft' verdiende, waaraan Dernburg zich schuldig had gemaakt.

De toon van Jhering's brief doet vermoeden dat het hier niet zozeer een zakelijk verschil van mening betrof, maar dat hij zich persoonlijk aangesproken voelde. Zakelijke geschillen vragen om argumenten, persoonlijke geschillen om grote woorden zoals 'Entwürdigung der Wissenschaft.'

Jhering had in november van dat jaar zijn repliek ook aan zijn vriend Bernhard Windscheid gestuurd en tot zijn verbijstering had deze Dernburg gelijk gegeven. Dit bezorgde Jhering een ongesteldheid ('Unpäßlichkeit'), weliswaar geen slapeloze nachten, maar wakend had hij 'keine ruhige Stunde' meer gehad.²⁵ Hij had wel verwacht dat Windscheid zijn toon hier en daar wat te scherp zou vinden, maar dat niet iedere jurist hem in de zaak gelijk zou geven, dat wil zeggen 'die spröde Abfertigung Dernburgs für vollkommen verdient erklären würde', dat had hij niet verwacht. Hij verkeerde namelijk in de overtuiging dat Dernburg '*mala fide*' had gehandeld, dat hij met opzet argumenten had weggelaten, andere argumenten verkeerd had weergegeven en dat hij zeer bekende rechtsbeginselen had verdraaid. Een advocaat had het recht en de plicht de hem

²⁴ Rudolf von Jhering in *Briefen an seine Freunde*, Leipzig 1913, p. 148 e.v.

²⁵ Brief van 12 november 1862 aan Windscheid, *o.c.*, p. 149 e.v.

toevertrouwde zaak met alle middelen te verdedigen, maar een hoogleraar die een advies gaf diende geen advocaat te zijn. Hij diende een onpartijdig oordeel te geven, in de naam van de wetenschap ‘und wenn er dennoch unter dieser Maske den Advokaten spielt, dann erregt dies meinen Unwillen.’ Jhering verklaarde zichzelf zedelijk verontwaardigd.

Ich bin öfter während des Schreibens, indem ich mir die einzelnen Glieder der Dernburgischen Deduktion vergegenwärtigte und sie analysierte, in einen solchen Zorn geraten, daß ich die Feder wegwarf und im Zimmer auf und nieder lief.

Het leven van een geleerde valt niet mee.

Aan het eind van het jaar richtte hij zich weer tot Windscheid en in die donkere dagen was zijn ongesteldheid uitgegroeid tot wat men tegenwoordig noemt een depressie.²⁶ Jhering was ‘tief darniedergedrückt, fast möchte ich sagen lebenssatt.’ Hij raakte geobsedeerd door de zaak, die bijna het enige voorwerp van zijn, wat hij noemde, eenzame gedachten uitmaakte. Het kostte hem moeite zijn vrouw en kinderen zijn innerlijke gesteldheid te verbergen. De toekomst leek hem ‘schwer verhangen’. Hij sloeg aan het tobben.

Es ist jene Leidenschaftlichkeit, Heftigkeit, Reizbarkeit, Rücksichtslosigkeit, der ich wie im Leben, so auch in der Literatur mehr und mehr mich gewöhnt habe nachzugeben, und die am letzten Ende in nichts als Hochmut und Überhebung ihren Grund hat.

... Ich muß mich von Grund aus ändern, es genügt nicht, die Spitzen des Unkrauts abzureißen, sondern letzteres selbst muß mit den tiefen Wurzeln, die es seit Jahren in mir geschlagen, ausgerissen werden, ich selber weiß, wo sie sitzen.

Dernburg om vergeving vragen, kon hij echter niet. En dan volgt er één van die zinnnetjes die men gebruikt als men, zonder iets te zeggen, toch wil suggereren dat er meer aan de hand is. ‘Ob meine sonstige Kenntnis von Dernburgs Persönlichkeit dazu mitwirkt, meine Überzeugung von seiner *mala fides* zu unterstützen, will ich hier nicht erörtern.’ Wat hij precies bedoelde, zei hij met opzet niet; hooguit wilde hij zeggen dat hij Dernburg ook in diens wetenschappelijk werk, met name diens *Pfandrecht*, meer advocaat dan geleerde vond.

De toon van Jhering’s repliek verried zijn ergernis. Hij legde uit dat hij niet slechts had willen aantonen dat de Romeinse juristen het recht van de staat op openbare zaken niet als eigendom hadden opgevat, maar dat ze dat ook niet hadden kunnen doen, omdat een dergelijke constructie juridisch onmogelijk was en tot absurde gevolgen zou leiden.²⁷ Dernburg was hem daarop het antwoord schuldig gebleven met zijn betoog voor een eigendomsrecht dat net zoveel inhield als de eigendom van de maan.

²⁶ Brief slechts gedateerd ‘Ende 1862’, o.c., p. 155 e.v.

²⁷ *Erwiderung*, p. 4.

Hij benadrukte nog weer eens dat het meningsverschil niet de vraag betrof of de staat een recht had op de *res publicae*. Hij was het derhalve eens met Dernburg op vier punten, namelijk dat de staat het beschikkingsrecht over dergelijke zaken heeft; dat hij ze dus kan opheffen; dat ze daardoor in zijn fiscale eigendom vallen en dat hun nevenopbrengsten hem toekomen. De strijd betrof derhalve de vraag of dat recht naar Romeins recht als eigendom of als soeverein recht moest worden opgevat. Ter beantwoording van die vraag onderzocht hij vervolgens of de Romeinse juristen die eigendom theoretisch, dan wel in zijn praktische gevolgen erkend hadden.

Weer kwamen de hiervoor al behandelde teksten aan de orde. Jhering benadrukte dat nergens in die teksten met zoveel woorden wordt gesproken van ‘eigendom van de staat’. De uitdrukking *populi Romani sunt*, ‘zij zijn van het Romeinse volk’, bijvoorbeeld, werd volgens hem ook gebruikt voor *res sacrae*, ‘heilige zaken’, dat wil zeggen aan de hemelgoden gewijde zaken, zoals tempels.²⁸ *Res sacrae* werden echter niet beschouwd als staatseigendom en dus diende de uitdrukking iets anders te betekenen. Het ‘toebehoren aan’ diende dus in andere zin te worden opgevat dan in de zin van eigendom. Als het eigendom was dan zouden de Romeinse juristen dat wel hebben gezegd. ‘Die römischen Juristen bebten doch sonst vor der Anerkennung des Staatseigenthums nicht zurück!’²⁹

Tegenover de Institutentekst waarin onder andere theaters aan de gemeenschap werden toegewezen, Inst. 2,1,6, wees Jhering op de wat uitgebreider tekst van Marcianus waaraan D. 1,8,6,1 was ontleend. Het vervolg van dat fragment toonde volgens hem namelijk aan dat de tekst niet over *res publicae* sprak, maar over zaken die tot het normale staatseigendom behoorden, omdat daarin sprake was van een *servus publicus*, een gemeenschappelijke slaaf. Dernburg zou zich hier later tegen verweren door in zijn *Pandekten* te wijzen op Inst. 3,19,2 waarin een theater tot een openbare zaak wordt bestempeld.

Op Dernburgs stelling dat eigendom en gemeenschappelijk gebruik elkaar niet uitsluiten antwoordde Jhering enigszins gestoken. ‘Dies Verhältniß des *publicus usus* an Privatgrundstücken ist mir aber so wenig entgangen, wenn ein solches Uebersehen sonst bei einem Docenten möglich wäre, der seit nahezu 20 Jahren nach Puchta’s Pandekten Vorlesungen hält, wo es sich § 35 Anm. k erwähnt findet, daß ich bereits 1847 in meine “Rechtsfälle” unter Nr XI einen Fall aufgenommen habe, der meine Zuhörer mit demselben vertraut machen soll.’³⁰ Natuurlijk was het bestaan van gemeenschappelijk gebruik en eigendom naast elkaar mogelijk, net zo als eigendom en een servituut naast elkaar op een onroerende zaak konden bestaan. Het gemeenschappelijk gebruik noemde hij in dit verband een openbaar servituut. Het gewone servituut en het openbare servituut

²⁸ Hij verwees naar Frontinus, *De controversiis agrorum* (uitg. d. F. Blume, K. Lachmann en A. Rudorff, *Die Schriften der römischen Feldmesser*, Berlijn 1848-1852, Bd 1, p. 56, r. 20,21): ... *lucos sacros occupat, quorum solum indubitate populi Romani est*; Paulus, *Sententiae*, V,26,3: ... *templa, portas aliudve quid publicum*.

²⁹ *Erwiderung*, p. 12.

³⁰ *Erwiderung*, p. 12.

beperkten de eigendom, maar absorbeerden hem niet. Maar hetzelfde kon niet gezegd worden van een betrekking waarin de zaak van de één uitsluitend en voor altijd aan het gebruik van een ander was onderworpen, zoals volgens hem het geval was bij de openbare zaken en bij de private zaken het geval zou zijn, wanneer het Romeinse recht een eeuwigdurend vruchtgebruik of eeuwigdurende erfdienstbaarheid had toegestaan, waarvan de inhoud het volledige gehalte van de eigendom zou uitputten.³¹

Een mes zonder lemmet en heft zou Dernburg hem toch niet als mes willen verkopen, vroeg Jhering rhetorisch. Diens staatseigendom was geen haar beter.³²

Dernburg had voor de staatseigendom van openbare zaken ook nog een beroep op een tekst over het bed van een publieke rivier.³³ Daarin wordt bepaald dat wanneer de rivier haar loop verandert, de nieuwe bedding publiek is, ook al was zij voorheen privaat, omdat het nu een keer onmogelijk is dat de bedding van een publieke rivier niet publiek is.³⁴ Hier leek toch duidelijk een onderscheid tussen private en publieke eigendom te worden gemaakt. Dernburgs beroep op dit waterrijke geval bood Jhering echter de gelegenheid voor enig beeldsprakig vuurwerk. Na te hebben vastgesteld dat dezelfde tekst de oude bedding van de rivier naar omstandigheden toewees aan de burens danwel de occupant, vroeg hij zich af waarom hier dan de staatseigendom werd versmaad.³⁵ Kennelijk kon de staatseigendom het daglicht en de lucht niet verdragen. Zolang de staatseigendom onder water stak was er niets aan de hand, maar zodra hij aan de lucht werd blootgesteld blies hij onmiddellijk de laatste adem uit. ‘Und so möge es denn in Gesellschaft von Nixen und Najaden, von Tritonen und Nereiden und den übrigen Wesen, mit denen die Phantasie der Dichter die Tiefen der Flüsse und Meere bevölkert hat, seinen Platz unter dem Wasser behalten.’³⁶

Rhetoriek kon men wel aan Jhering overlaten. Toen Dernburg het meende te moeten hebben over het voorbeeld van een kerkhof dat twee gemeenten gemeenschappelijk hadden aangelegd en dat volgens hem na sluiting in het belang van wat men tegenwoordig wel noemt de volksgezondheid toch moeilijk anders dan als mede-eigendom van de twee gemeenten kon worden gezien - tenzij men het als *res nullius* aan de eerste occupant wenste toe te kennen - kopte Jhering de voorzet voor eigen doel onmiddellijk in. ‘Wenn seine Argumentation schließlich auf den Kirchhof, ja sogar auf einem im Miteigenthum zweier Gemeinden stehenden Doppelkirchhof anlangt, so kann ich ihr hierhin zu meinem Bedauern nicht mehr folgen, indem man die Kirchhöfe bekanntlich nicht zu den res publicae zählt, sondern sie dem Eigenthum der Gemeinden zuweist, und Dernburg hat es sich selbst zuzuschreiben, wenn ich genötigt bin, seine Theorie an diesem ominösen Ort

³¹ Hij verwees hierbij, *Erwiderung*, p. 13, naar Inst. 3,19,2 en D. 7,1,56.

³² *Erwiderung*, p. 14.

³³ *Rechtsgutachten*, p. 13.

³⁴ D. 43,12,1,7: *ille etiam alveus, quem sibi flumen fecit, etsi privatus ante fuit, incipit tamen esse publicus, quia impossibile est, ut alveus fluminis publici non sit publicus.*

³⁵ *quod* [sc. *vetus alveus*] *est utriusque vicini aut, si limitatus est ager, occupantis alveus fiet.*

³⁶ *Erwiderung*, p. 19.

zurückzulassen.’³⁷

Dernburg liet het bij zijn al uitgebrachte advies en hield vast aan zijn standpunt in zijn *Pandekten*.³⁸ Jhering bleef ook volharden.³⁹ Het Bundesgericht deed op 29 oktober 1862 uitspraak.⁴⁰ Enigszins teleurstellend, althans voor de rechtshistoricus, werd er geen woord gewijd aan de Romeinsrechtelijke kant van de zaak. Het Bundesgericht achtte het scheidsrechterlijke oordeel van 1833 beslissend voor de vaststelling van de rechtsbetrekkingen tussen de beide partijen en liet zich verder niet uit over het toepasselijke recht. De uitkomst van de zaak laat zich dan ook raden wanneer men bedenkt dat dat oordeel bij het staken van de stemmen door de voorzitter van het scheidsgerecht was geveld. Die voorzitter was dezelfde Keller die in casu een advies had uitgebracht dat hetzelfde standpunt bepleitte als Jhering. Dat oordeel was uitgegaan van het soevereine recht van Basel-stad over de vestingwerken en had staatseigendom van openbare zaken uitdrukkelijk voor onmogelijk gehouden. Het Bundesgericht overwoog dat de stelling van Basel-land dat het scheidsrechterlijke oordeel hem mede-eigendom had toegekend daarmee niet te verenigen viel en liet het daarbij. Basel-stad werd dus in het gelijk gesteld.⁴¹

Na deze zaak verdween de opvatting van Jhering en de zijnen, behalve in hun eigen werken, vrijwel geheel van het Romeinsrechtelijke toneel. Latere handboeken oordelen dat openbare zaken de staat in publieke eigendom toebehoren.⁴² Jherings argumenten doen dan ook zeer gekunsteld aan. Ze lijken allemaal te zien op privé-eigendom, die inderdaad van openbare zaken niet mogelijk is, ook niet van de staat, maar dat laat onverlet de mogelijkheid van staatseigendom van openbare zaken. Het laat zich anders ook moeilijk verklaren waarom, na omzetting van een openbare zaak in een zaak vatbaar voor privé-eigendom, de staat eigenaar zou zijn geworden en niet degenen die naar de visie van Jhering het gemeenschappelijk gebruik van de openbare zaak toekwam. Jherings opvatting riekt naar wat hijzelf *Begriffsjurisprudenz* heeft genoemd, terwijl Dernburg met beide benen op de wetenschappelijke grond blijft. Het is juist Jhering die hier meer de rol van advocaat speelt en Dernburg de rol van geleerde. Jhering krijgt dan ook gelijk van de rechter en Dernburg van de wetenschap. Dernburg is dan ook niet voor niets een pandektist die men het verwijt van *Begriffsjurisprudenz* moeilijk kan maken. Men zou hem een praktische pandektist kunnen noemen: altijd houdt hij in de gaten of zijn

³⁷ *Rechtsgutachten*, p. 17; *Erwiderung*, p. 20.

³⁸ I, § 71 (Berlijn 1884¹).

³⁹ Zie bijv. zijn *Über den Grund des Besitzesschutzes*, Jena 1869², p. 152e.v.

⁴⁰ *Der Rechtsstreit über die Basler Festungswerke*, herausgegeben auf Anordnung der h. Regierung des Kantons Baselstadt, Basel 1862, p. 146e.v.

⁴¹ p. 163e.v.

⁴² Vgl. bijv. Windscheid-Kipp, *Lehrbuch des Pandektenrechts*, I § 146,4, Frankfurt a.M. 1906 (herdr. Aalen 1984); Kaser, *Das römische Privatrecht*, I § 92 II 3 (München 1971); Honsell/Mayer-Maly/Selb, *Römisches Recht*, Berlijn 1987, § 37 V 3.

opvatting nog in verband staat met de praktijk waarin zij heeft te gelden.⁴³ Volgens Seckel zou Dernburg voor een meer praktische opvatting van het recht zelfs meer hebben gedaan dan haar grote voorvechter Jhering. Hij vond Dernburg een grote dogmaticus met zin voor het praktisch noodzakelijke.⁴⁴ Met groot genoegen lezen we verder bij hem dat Dernburg ‘der Anschluß an die Rechtshistorie’ verloor, omdat hij het interpolatie-onderzoek afwees. Jherings woede laat zich wellicht verklaren uit teleurstelling. Op voorspraak van Jhering had Dernburg namelijk begin 1862 een ‘Ruf’ naar Halle gekregen, weg uit zijn Zwitserse verbanningsoord. Jhering had hem bij die gelegenheid slechts mild bespot om zijn ‘Jungejagdhundnatur’.⁴⁵ Maar Jhering kan niet lang kwaad op Dernburg zijn gebleven. Toen Dernburg uiteindelijk in 1872 de sprong naar Berlijn was gelukt, zocht Jhering hem op. Hij stelde verheugd vast dat Dernburg hem zijn ‘Unliebenswürdigkeit’ of zelfs ‘Ungezogenheit’ geheel had vergeven en verzuchtte ‘es ist doch ein respektabler Mensch. Aber sein Wein war recht schlecht.’⁴⁶

⁴³ Zo keert hij zich bijvoorbeeld tegen de opvatting dat rechten alleen tegenover personen bestaan en ook een zakelijk, of, zo men wil, goederenrechtelijk recht, niet een recht op een zaak zou zijn, maar een recht tegen iedereen om zich te onthouden van stoornis en inbreuk. Die opvatting werd in zijn tijd al verdedigd en duikt nog altijd op in de juridische literatuur. Vgl. bijv. J.H. Nieuwenhuis, ‘Hoe bestaat een recht?’, in: *Confrontatie en Compromis*, Deventer 1992, p. 65e.v.; en daarover kritisch Th.F. de Jong, ‘Enkele opmerkingen over de mogelijkheid goederenrechtelijke rechten te omschrijven in verbintenissenrechtelijke begrippen ofwel over het nut van de *summa divisio*’, in: *Groninger Opmerkingen en Mededelingen XXII* (2005), p. 33e.v. Dernburg noemt die opvatting rechtsfilosofisch en abstract te beredeneren en geeft toe dat het Romeinse en gemene recht niet op die abstracte hoogte staan. Zij gaan van de concrete, zo men wil naïeve voorstelling uit dat de zaak de mijne is, *res mea est*. De rechtsfilosoof mag die voorstelling kritisch beschouwen en ontleden, maar zij ligt aan het Romeinse en gemene recht ten gronde: ‘Sie ist anschaulich und gesund.’ *Pandekten I*, § 22, n. 5.

⁴⁴ E. Seckel, *Gedächtnisrede auf Heinrich Dernburg*, Berlijn 1908. Vgl. daarover Klaus Luig, ‘Heinrich Dernburg (1829-1907), Ein “Fürst” der Spätpandektistik und des preußischen Privatrechts’, in: Heinrichs/Franzki/Schmalz/Stolleis, *Deutsche Juristen jüdischer Herkunft*, München 1993, p. 231e.v., i.h.b. p. 235; en zie Luig in: *Juristen, ein biographisches Lexikon*, herausg. v. Michael Stolleis, München 1995, p. 168e.v. Vgl. verder nog in soortgelijke zin H. Sinzheimer, *Jüdische Klassiker der deutschen Rechtswissenschaft*, Amsterdam 1938, p. 95e.v.

⁴⁵ Vgl. Luig, o.c., p. 234.

⁴⁶ Brief van Jhering aan Oskar Bülow van 8 november 1874, in: *Rudolf von Jhering in Briefen an seine Freunde*, Leipzig 1913, p. 302.